

Janusz Dorobisz, Zbigniew Szczerbik

Stosunki demograficzne w Mokrsku w świetle spisu z 1790 roku

Rocznik Wieluński 5, 171-180

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Janusz Dorobisz
Zbigniew Szczerbik

STOSUNKI DEMOGRAFICZNE W MOKRSKU W ŚWIETLE SPISU Z 1790 ROKU

Mokrsko jest wsią leżącą w południowej części powiatu wieluńskiego. Miejscowość ta posiada średniowieczną metrykę. Pierwsza wzmianka źródłowa o wsi pochodzi z 1273 roku. Początkowo w całości była własnością panującego, ale już w XIV wieku w jej obrębie istniały dwie części: książęco-królewska oraz szlachecka¹.

Część królewska Mokrsko do połowy XVII wieku należała do starostwa wieluńskiego, w skład którego wchodziły ponadto miasta Wieluń i Kamion oraz wsie: Bobrowniki, Wierzbie, Pątnów, Krzyworzeka, Wróblew, Sokolniki, Czastary, Żdzary, Przywory, Osiek, Pichlice, Łęka i Kiełczygłów. Od połowy XVI do połowy XVII wieku posesorami starostwa wieluńskiego były dwa czołowe rody Rzeczypospolitej: Konięcpolscy i spowinowaceni z nimi Denhoffowie. W roku 1646 ze starostwa wyodrębniono dzierżawę sokolnicką, a z niej w latach 70. XVII wieku osobną dzierżawę mokrską, traktowaną jako tenutę², często oddawaną w zastaw. Lustracja z 1768 roku wykazała Adama Lasockiego, jako jej posesora. W 1775 roku otrzymał on od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego zgodę na cesję dóbr na syna Stanisława Kostkę.

Część szlachecka od połowy XVI wieku należała do rodziny Kozuchowskich. Weszli oni w jej posiadanie w 1555 roku poprzez małżeństwo Stanisława z Anną Dorotą, córką Elżbiety i Feliksa Potockich³. Na trwale zapisał się na kartach naszej narodowej historii Stanisław Kozuchowski (ok. 1670- 1744), cześnik wieluński, który w roku 1732 wydał, za zgodą króla Augusta II, we własnej drukarni w Mokrsku „*Constytucye, statuta y przywileje koronne y W.X.Lit. na walnych*

¹ T. Nowak, *Dzieje Mokrsko i okolicznych wsi do połowy XVI wieku*, [w:] *Monografia gminy Mokrsko, pod red. T. Olejnika, Wieluń 2004*, s. 97.

² *Tenuta* – starostwo niegrodowe, wyłączone spod władzy starościńskiej; dobra te oddawano w dzierżawę, w zastaw, lub jako tzw. „gole dożywocie”.

³ Z. Szczerbik, *Historia gminy Mokrsko od II połowy XVI do końca XVIII wieku*, [w:] *Monografia...*, s. 133-137.

seymach od roku pańskiego 1550 aż do roku 1726 uchwalone”. Edycja ta trwale wpisała się w historię prawa i kultury polskiej. W szkołach pijarskich stała się obowiązkowym podręcznikiem do nauczania dziejów Polski⁴.

Liczba ludności

Podstawą źródłową prezentowanego tematu jest spis ludności Mokrska z 1790 roku, przeprowadzony przez Szymona Szczygielskiego, proboszcza parafii pw. św. Stanisława⁵. Ten pierwszy spis ludności w Rzeczypospolitej przeprowadzono na podstawie uchwały Sejmu Czteroletniego z 22 czerwca 1789 roku. Jego inicjatorem był Fryderyk Józef Moszyński (1738-1817), poseł na sejm, statystyk, wicekomendant Korpusu Kadetów. Na Sejm Wielki posłował z województwa braclawskiego⁶. Spis powyższy miał charakter skarbowo-wojskowy. Arkusze spisowe mieli wypełniać właściciele dóbr. Brak doświadczenia w przeprowadzeniu akcji spisowej oraz sam jej charakter spowodował powstanie trudnych do uchwycenia nieścisłości⁷.

Ustalenie dokładnej liczby ludności Mokrska dla okresu wcześniejszego jest niezmiernie trudne. Możliwe jest jedynie szacunkowe określenie jej wysokości na podstawie przede wszystkim materiałów o charakterze podatkowym. Źródło to posiada jednak luki. Nie obejmuje wszystkich grup ludności, a mianowicie dzieci do 10 roku życia oraz tzw. *ludzi luźnych*. Właściciele dóbr mogli zanizać faktyczną liczbę ludności.

Na podstawie rejestru pogłównego z 1673 roku oraz informacji zawartych w wieluńskich zeznaniach podatkowych z lat 1674-1676 można ustalić, że Mokrsko zamieszkiwały 154 osoby, w tym 9 pochodzenia szlacheckiego. Przy zastosowaniu przelicznika zaproponowanego przez Zenona Guldona⁸ daje nam to szacunkową liczbę 226 mieszkańców Mokrska.

⁴ J. Książek, *Zbiór ustaw z lat 1550-1726 i jego wydawca Stanisław Kozuchowski z Mokrska*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 10, 1995-1996, s. 153-156.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa Ziemi Wieluńskiej i Powiatu Ostrzeszowskiego (dalej KPCW), sygn. 2, k. 429-455.

⁶ A. Zahorski, M. Złomska, *Moszyński Fryderyk Józef*, Polski słownik biograficzny, t. 22, Wrocław 1977, s. 112-117.

⁷ Szacunkowo oblicza się, że spis ten w skali ogólnopolskiej nie uwzględnił około 1/3 ludności (I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1963, nr 3-4, s. 524 i następn.; J. Milczarek, *Dawny powiat szadkowski w świetle spisu ludności z 1789 roku*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 1964, t. 6, s. 165-166)

⁸ 30% dla dzieci do 10 roku życia oraz 10% dla ludzi ubogich (Z. Guldona, K. Wajda, *Źródła statystyczne do dziejów Pomorza Wschodniego i Kujaw od XVI do początku XX wieku*, Toruń 1970, s. 46).

Równie trudno jest ustalić liczbę ludności dla połowy XVIII wieku, gdyż ówczesne rejestry podatkowe opierały się na rejestrze pogłównego z 1673 roku. Jeśli przyjmiemy 25% ubytek ludności w wyniku wojen z lat 1700-1721, zaproponowany przez W. Szczygielskiego⁹, to Mokrsko w tym okresie mogło zamieszkiwać 160 osób.

Pierwszy spis ludności na ziemi wieluńskiej przeprowadzono w 1790 roku na polecenie Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Ziemi Wieluńskiej i Powiatu Ostrzeszowskiego. Liczbę ludności dla Mokrska, ustaloną na podstawie tego źródła, prezentuje tabela nr 1.

Tabela nr 1
Liczba Ludności wsi Mokrska w 1790 roku

Mokrsko	Mężczyźni	Kobiety	Razem
część królewska	122	130	252
część szlachecka	142	146	288
część kościelna	12	12	24
Razem	276	288	564

Zródło: AGAD, KPCW, sygn. 2, s. 429-455

W porównaniu z II połową XVII wieku nastąpił prawie 100 % przyrost ludności. Spis ten sporządzono w formie tabelarycznej, podobnie jak w przypadku innych miejscowości ziemi wieluńskiej. Mieszkańców Mokrska rejestrowano uwzględniając części wsi, w których mieszkali: to jest królewską, szlachecką i kościelną, według jednolitego schematu. Obok nazwiska i imienia podawano też wiek osoby. Ludność została zaprezentowana według domostw, które zamieszkiwała. W poszczególnych częściach wsi rozpoczynano spis od dworu, w przypadku ostatniej – części kościelnej - od plebani, a dopiero później wpisywano zagrody chłopskie.

Rejestr każdej rodziny rozpoczyna się od gospodarza, po nim wymieniana jest jego żona, dzieci (syn, córka), krewni i służba, jeżeli tacy występowali. W przypadku dworu kolejność jest podobna: właściciel, jego rodzina i domownicy szlachetnie urodzeni, a na końcu służba. Osobnemu opracowaniu podlegały takie części dóbr, jak folwark, kuchnia i browar. Czasami podawano funkcje, na przykład dworskie, pełnione przez zarządzających.

⁹ W. Szczygielski, *Dzieje ziemi wieluńskiej*, Łódź 1969.

Tabela nr 2

Struktura wiekowa ludności Mokrska w 1790 roku

Wiek	Płeć				Razem	
	kobiety	%	mężczyźni	%	liczba	%
0-5	35	12,15	30	10,86	65	11,52
6-9	32	11,11	30	10,86	62	10,99
10-14	37	12,84	32	11,59	69	12,23
15-19	25	8,68	22	7,97	47	8,33
20-29	53	18,40	56	20,28	109	19,32
30-39	48	16,66	45	16,30	93	16,48
40-49	25	8,68	37	13,40	62	10,99
50-59	22	7,63	18	6,52	40	7,09
60 i więcej	11	3,81	6	2,17	17	3,01
Razem	288	100	276	100	564	100

Zródło: AGAD, KPCW, sygn. 2, s. 429-455

Najliczniejszą grupę wiekową stanowili ludzie między 20. a 29. rokiem życia, to znaczy urodzeni w okresie od 1760 do 1770 r. Na drugim miejscu jest grupa urodzonych w latach 1750 - 1759. Jest to okres powolnego odrabiania strat demograficznych z pierwszej połowy XVIII wieku.

Struktura społeczna¹⁰

Spółeczność wiejska była silnie zróżnicowana, zwłaszcza pod względem majątkowym. Dla drugiej połowy XVIII wieku problem ten można przedstawić na podstawie lustracji części królewskiej Mokrska z 1761 roku, a dla części szlacheckiej na podstawie inwentarza Mokrska z 1769 roku. Zagadnienie to prezentuje tabela nr 3.

Należy zwrócić uwagę na całkowity brak kmieci w Mokrsku w drugiej połowie XVIII wieku. W królewskiej części dóbr jeszcze w 1661 roku było ich trzech. Spadek ten spowodowały wojny II połowy XVII i pierwszej połowy XVIII wieku oraz wzrost obciążeń feudalnych. Druga grupa to półrolnicy, to jest chłopci posiadający gospodarstwa półłanowe. Po raz pierwszy wykazała ich lustracja części królewskiej z 1661 roku (2 osoby). Pod koniec XVIII wieku musieli odrabiać pańszczyznę: sprzężając trzy dni i jeden dzień pieszej. Ponadto płacili czynsz

¹⁰ Więcej na ten temat: Z. Szczerbik, *Historia gminy Mokrsko*, [w:] *Monografia...*, s. 143-146.

Tabela nr 3

Struktura społeczna Mokrska w II połowie XVIII wieku

Grupa	Część		Razem
	królewska	szlachecka	
kmiecie	-	-	-
półrolnicy	13	6	19
wołowcy	-	6	6
zagrodnicy	27	21	48
chałupnicy	-	-	-
komornicy	-	-	-

Zródło: AGAD, *Wieluńskie Varia*, sygn. 6; *Wieluńskie Grodzkie Oblaty* 30b

w wysokości 1 złotego i 8 groszy oraz składali panu daniny w naturze. Grupę wołowców spotyka się tylko w szlacheckiej części Mokrska. W okresie wiosenno-letnim odrabiali oni dwa dni pańszczyzny sprzężajnej i jeden pieszej. W okresie od połowy XVI do końca XVIII wieku nastąpił wzrost liczby zagrodników, to jest chłopów małorolnych. Może to świadczyć o zubożeniu ludności wiejskiej Mokrska. Zagrodnicy odrabiali pańszczyznę od 4 do 6 dni w tygodniu oraz płacili czynsz w wysokości 12 groszy. Następną grupą społeczną stanowili chałupnicy, to jest ludność bezrolna, utrzymująca się głównie z pracy najemnej u bogatych chłopów lub we dworze. Nie zawsze byli odnotowywani w lustracjach czy też szlacheckich inwentarzach. Podobnie jest w przypadku komorników.

Ważnym elementem w szlacheckiej gospodarce była karczma. Jej prowadzenie powierzano osobom zaufanym, ściśle powiązanim z dworem, na skutek posiadania przez szlachtę przywileju propinacji. W 1790 roku w części królewskiej Mokrska karczmę prowadził Jan Włodarski, a w szlacheckiej Wojciech Dobry.

Od połowy XVII wieku odnotowuje się zmiany w wewnętrznej strukturze społeczności Mokrska. Nastąpił spadek liczby kmieci, aż do całkowitego ich zniknięcia, a pojawiła się liczna grupa półrolników.

Struktura zawodowa ludności wiejskiej

Według spisu w 1790 roku dominującym zajęciem ludności była praca na roli. Wykazano tylko jednego rzemieślnika szewca (komornika) oraz dwóch kowali, którzy jednocześnie posiadali rolę. Problem ten prezentuje tabela nr 4. Nie uwzględniono w niej osób pochodzenia szlacheckiego. Pominięto również obsługę browaru w części królewskiej dóbr. Grupy te ujęto w wykazie, ale nie brano ich pod uwagę, prawdopodobnie ze względu na luterzańskie wyznanie, w zestawieniu ogólnym. Do młodzieży zaliczono osoby do 18 roku życia.

Tabela nr 4

Struktura zawodowa ludności Mokrska w 1790 roku

Grupa	Dorośli			Młodzież			Razem	
	K	M	razem	K	M	razem	L	%
gospodarz	-	92	92	-	-	-	92	17,5
rodzina gospodarza	114	16	130	99	82	181	311	59
służba	10	25	35	11	14	25	60	11,4
służba dworska	9	4	13	2	3	5	18	3,4
komornicy	19	10	29	6	7	13	42	7,9
chałupnicy	1	1	2	2	-	2	4	0,7
Razem	153	148	301	120	106	226	527	100

Zródło: jak w tabeli nr 2

Chałupników wyszczególniono tylko w części królewskiej Mokrska. Bardzo ciekawa jest też proporcja wiekowa służby, tak dworskiej jak i bogatych gospodarzy. Dominują osoby dorosłe (48 osób), w grupie młodzieży zarejestrowano 30 służących. Najmłodszy przedstawiciel tej grupy nie przekroczył dziesiątego roku życia.

Rodzina chłopska

Dla ukazania struktury rodziny chłopskiej w Mokrsku w badanym okresie można posłużyć się schematem zaproponowanym przez Piotra Korala. Dla rodziny szlacheckiej z terenu województwa sieradzkiego i ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII wieku wyodrębnił on sześć typów:

*rodzina nuklearna (oboje rodzice + dzieci); rodzina szczątkowa (bez któregoś z rodziców); rodzina rozszerzona (rodzice + dzieci + krewni); rodzina szczątkowa wraz z krewnymi; samotne małżeństwa oraz osoby samotne*¹¹.

Można pokusić się o modernizację powyższego schematu przy opisie rodziny chłopskiej w 1790 roku. Wynika to z faktu nie wyodrębnienia w spisie osób samotnych oraz uwzględniono dodatkowo bezdzietne małżeństwa żyjące wraz z krewnymi.

Jak wynika z tabeli numer 5, w Mokrsku dominował typ rodziny „nuklearnej”, czyli rodzice z minimum jednym dzieckiem. Dość charakterystyczny jest duży odsetek rodzin „rozszerzonych”, w skład których oprócz rodziców i dzieci

¹¹ P. Korał, *Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1995, z. 3-4, s. 361-362.

Tabela nr 5
Rodzina chłopska w Mokrsku w 1790 roku

Typ rodziny chłopskiej	Liczba rodzin	%
rodzina „nuklearna” – oboje rodzice + dzieci	61	62,3
rodzina „szczątkowa”	1	1,0
rodzina rozszerzona	20	20,4
rodzina szczątkowa z krewnymi	1	1,0
małżeństwa bezdzietne	4	4,1
małżeństwa bezdzietne z krewnymi	9	9,2
kawaler z krewnymi	2	2,0
Razem	98	100

Zródło: jak w tabeli nr 2

wchodzili też krewni (dziadek, babka, ciotki, wujkowie itp). Rodziny takie można uznać za charakterystyczne dla stosunków wiejskich, gdzie gospodarstwo domowe niejednokrotnie było wielopokoleniowe. Rodziny bezdzietne stanowiły 13% badanej grupy, w dużym stopniu były to małżeństwa młode.

Następnym problemem jest ukazanie ilości dzieci w rodzinie nuklearnej i szczątkowej. Zagadnienie to przedstawia tabela nr 6.

Tabela nr 6
Ilość dzieci w rodzinie chłopskiej w 1790 r.

Ilość posiadanych dzieci	1	2	3	4	5	6	Razem
część królewska	14	13	7	4	3	-	41
część szlachecka	10	12	11	4	3	-	40
część kościelna	1	1	-	-	-	1	3
Razem	25	26	18	8	6	1	84

Zródło: jak w tabeli nr 2

Wśród rodzin chłopskich Mokrska w 1790 roku dominował typ rodziny z jednym (29,76%) lub z dwojgiem (30,95%) dzieci. Taka statystyka może być wynikiem ukrywania przez mieszkańców wsi liczby posiadanych dzieci lub zaniżania danych w materiałach spisowych.

Innym problemem jest ustalenie struktury wiekowej związków małżeńskich wśród ludności chłopskiej w Mokrsku w badanym okresie. Przedstawia go tabela nr 7.

Tabela nr 7

Struktura małżeństw chłopskich w 1790 roku

Mokrsko	Mąż starszy	Żona starsza	Równolatkwie	Razem
część królewska	24	3	17	44
część szlachecka	23	3	24	50
część plebańska	3	-	1	4
Razem	50	6	42	98

Zródło: jak w tabeli nr 2

W opisywanej miejscowości w 51% małżeństw chłopskich mąż był starszy od żony, a w 42,8% małżonkowie byli równolatkami. Tylko w 6,1% małżeństw żona była starsza od męża. Można przyjąć, że wyniki te są typowe dla ówczesnych społeczności wiejskich.

Zakończenie

Analiza wyników spisu ludności Mokrska, przeprowadzonego w roku 1790, skłania do wyciągnięcia następujących wniosków.

Do roku 1790 nastąpiło nadrobienie strat demograficznych z początku XVIII wieku, to jest z okresu II wojny północnej (1700-1721) oraz towarzyszących jej chorób epidemicznych i głodu. U schyłku XVIII wieku w wiek dorosły wchodziły osoby urodzone między rokiem 1760 a 1770, a więc młode, mające 20-30 lat. W strukturze społecznej uwidaczniają się w sposób pełny zmiany, jakie zaszły w społeczności wiejskiej od drugiej połowy XVII wieku, przede wszystkim zanik grupy kmieci, to jest chłopów pełnorolnych oraz pojawienie się i rozwój nowej kategorii ludności wiejskiej, półrolników. Wpływ na ten stan rzeczy miały wojny w XVII i XVIII wieku oraz wzrost obciążeń feudalnych. W miejscowościach położonych w pobliżu Mokrska w drugiej połowie XVIII wieku też nie odnotowano kmieci wśród ludności wiejskiej¹². Pod innymi względami badaw-

¹² Np. w pobliskiej Krzyworzece, należącej do dzierżawy mokrskiej, w 1761 roku też nie odnotowano kmieci, mimo że w 1661 roku zapisano ich 11 (Z. S z c z e r b i k, *Historia gminy Mokrsko...*, [w:] *Monografia...*, s. 143).

czymi Mokrsko ukazuje się jako typowa społeczność wiejska. Brak badań stosunków demograficznych oraz struktury społeczno-zawodowej w innych miejscowościach leżących na obszarze historycznej ziemi wieluńskiej, utrudnia dokonanie porównań i jednocześnie zmusza do pewnych uogólnień¹³. Skarbowo-wojskowy charakter źródła oraz wynikające stąd braki i pominięcia również wpłynęły na zaprezentowany obraz demograficzny Mokrska w 1790 roku. Możliwe było jednak odtworzenie wewnętrznej sytuacji ludności wiejskiej oraz struktury rodziny chłopskiej badanej miejscowości. Zgromadzony materiał źródłowy pozwala wyjaśnić niektóre procesy demograficzne zachodzące w Mokrsku.

¹³ Badania nad sytuacją demograficzną komorników i czeladzi dla parafii wieluńskiej, wierszowskiej i sokolnickiej w XVIII wieku prowadził W. Obraniak (W. O b r a n i a k, *Sytuacja demograficzna komorników i czeladzi chłopskiej w Wieluńskiem w końcu XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 1968, t. 2, s. 109-122).

